

N. HORVÁTH BÉLA (1953) Szekszárd

N. HORVÁTH BÉLA

Illyés Gyula

és a nemzetkarakterológia

Ki a magyar (1939)

A „ki a magyar?” gondolata Illyést a harmincas évek közepe óta foglalkoztatta. A *Pusztulás-vitát* (1933) – a maga részéről – lezáró és a tanulságokat összefoglaló cikkében (*A magyarok megmentése*) már feltette ezt a kérdést. Az Apollóban közölt *Szellemi fajkutatás* (1938) és a *Magyarok* (1938) utolsó szövege ugyancsak a magyarság lelki alkatát, európai és közép-európai nyelvi, kulturális rokonalanságát, másságát, idegenségét járja körül. A fentiekén túl, a népi–urbánus vita cikkeiben is sokszor találkozhattunk olyan fejtegetésekkel, amelyek ezt a kérdést érintik: mi a magyar, ki a magyar?

Az ugyanezzel a címmel 1939-ben megjelent kis könyv beleilleszkedik a két világháború közti szellemi és politikai életet meghatározó diskurzusba. Az írás tanulmány formájában a Szabó Zoltán szerkesztette *Régi magyarok* összeállításában szerepelt. A Magyar Szemle – és Szekfű Gyula – köréhez tartozó Szabó, mint a népi irodalom jeles, műveivel (*A tardi helyzet, Cifra nyomorúság*) tekintélyt és elismertséget szerző szociográfusa, ezzel a tematikus kötetel csatlakozott ahhoz a politikai diskurzushoz, amelyet részben társadalom-, részben irodalomtörténeti tanulmányok képviseltek és reprezentáltak. A magyar szellemi élet eltérő gondolkodásmódot képviselő csoportjai törekedtek a maguk artikulált álláspontjával meghatározni vagy befolyásolni a magyarság és Magyarország modern kori történelméről, politikai létének aktualitásairól való gondolkodást. Az urbánus Szép Szó 1936-os reprezentatív összeállítása (*Mai magyarok régi magyarokról*), majd egy évvel később a *Mi a magyar most?* megpróbált hidat verni a népiek etnocentrikus gondolkodása és az urbánusok polgári értékeit, a citoyent középpontba állító liberális filozófiája között. A sok szerzőt megmozgató és nyitott szellemiségű (a Szép Szó táborán kívül a Nyugat szerzőit is befogadó) vállalkozás azonban sikertelen maradt. Mind a népiek, mind az urbánusok saját politikai programjukat követték, nem látva a szükséges korrekciókat: „Ez az egyik oka, hogy nem sikerült a közös antifasiszta programot létrehozni, és a harmadikutas gazdaságfilozófiával összefonódó »nemzeti függetlenség«-diskurzus, illetve a faji diszkrimináció ellenében az emberi jogok liberális védelme továbbra is két, alig összeegyeztethető politikai nyelvként működött.”¹

A többféle nézeteket integrálni akaró kísérlet másik nevezetes példája a Szekfű Gyula szerkesztette *Mi a magyar?* kötet. Az 1939-ben, a háborús készülődések s a történeti-politikai térképek átrendezése, országok megszállása (Csehszlovákia, Ausztria) történelmi pillanatában Szekfű vállalkozása már nem csak egy aktuális vita lefolytatását jelentette. A konzervatív beállítottságú szerzők mellett a liberális és népi eszmékhez is kapcsolódó résztvevők a reprezentatív nemzeti gondolat megszólaltatására hivatottak a szerkesztő szándéka szerint. Az előszóban Szekfű így vezeti fel a kötet kiadásának szükségességét: „A mi könyvünk így jutott újabb feladathoz: kijelölni a határvonalat, melyen túl a fantázia és líra felelőtlensége veszi kezébe a magyar problémát, de amelyen belől lehetséges objektív módszerrel és eszközökkel megközelíteni, megismerni a magyarság lényegét. E feladatnak jelentősége annál nagyobb, minél inkább elszaporodnak a lírai magyarságvíziók, melyek a félnék és tépelődő, könnyelmű és vakhitű, mogorva és rosszmájú egyéni tulajdonságokat aggatják fel a magyarság fájára, és elhithetni szeretnék, hogy csakugyan ilyen a magyar lombozat. A valóságban nemzeti érdek felismerni, hogy az ily egyéni érzések és szenvedélyek méltatlanul színezik a magyarság képét, s nem kevésbé nemzeti érdek, hogy ez elrajzolt képeket az asztalról lesöpörve, megtaláljuk az objektív tudományos megismerés módjait.”² A könyv jelentőségét abban látja, hogy tisztázza a magyarság fogalmát a nem autentikus, „lírai” és nem szaktudományos felfogásokkal szemben, amelyek torzítják a nemzetéről való gondolkodást, és elbizonytalanítanak a történelmileg véstherhes időkben. A magyarságról való gondolkodás tematikus összefüggéseit, megközelítési módjait jól érzékelteti a bevezető szöveg utolsó mondata, amely egyben felsorolja a nemzetkarakterológia fogalmait, toposzait is: „A feszültségeket, melyek a magyarság reális lényében és alkotásaiban felismerhetők, úgyis megrajzolja mindegyik szerzőnk, s a hozzáértő észre fog-

ja venni, a szellemi élet mily széles köreire terjed ki kutatásunk: benne nép és nemzet, történet és Európa, magas és mély kultúra, test és lélek és szellem, tenyészet és szervezett társadalom egymást felváltó, egymásba fonódó működését mind megpróbáltuk lerajzolni. Mert mind együttvéve adja azt, amit nemcsak nevezünk, hanem érzünk magyarságnál.”³ A *Mi a magyar?* diszkusszív nemzetértelmezése a nemzetkarakterológia eltérő toposzainak és hangsúlyainak alkalmazásából következően nem teljesíthette a Szekfű által megfogalmazott feladatot, nevezetesen: a magyarságról kialakítandó antropológiailag egységes kép nem jöhetett létre.⁴

A Szekfű-kötet, a Szép Szó tematikus kiadványainak és Illyés munkájának címében is az a kérdés fogalmazódik meg, ami a magyar irodalomtörténet ismerőjének Berzsenyi *A magyarokhoz* című ódájának híres kérdését juttatja eszébe: „Mi a magyar most? – Rút sybarita váz.” A vers a romantika világát idézi fogalom- és nyelvhasználatában, s a retorizált kérdés is a romantika kérdésfelvetését implikálja: a nemzeti dicsőséges múlt és a jelen romlásának oppozícióját. A jelenből megértett múlt és a múlt visszavetítése a jelenre olyan paradigmatismszerű gyakorlat, amely a nemzeti létre ráébredő, azt konstituáló országok diskurzusaiban jelen van. A kultúrateremtés vagy egy elveszett kultúrának rekonstrukciója megkívánja a nemzeti identitáshoz szükséges történelmi identitásformák feltárását, meg- vagy kitalálását, amint azt a 19. századi diszkurzív identitásformák megképződése is mutatja.⁵ Ezek alátámasztására szolgálnak azok az antropológiai, etnográfiai, szociálpszichológiai, történettudományi megfigyelések, elemzések és spekulációk, amelyek az egyes népek, nemzetek karakterológiájának definitív leírását szolgálják. Ezek a karakterek gyakran az *in group* ↔ *out group* szerkezeti sémát követik, amikor is egy nemzet öndefinitív karakterizációja egy másik – vagy másikkal – ellenében történik meg. A másság argumentálására a kulturális, szociokulturális, lélektani, antropológiai eltérő minták szolgálnak leginkább.

A két háború közötti magyar „néplélektanok”, a nemzeti katasztrófa, összeomlás, Trianon indukálta identifikációs törekvések, kényszerek nem választhatók el attól a nemzetkarakterológiai történelemsorozattól, amely Európában egy antimodernista diskurzus keretében érvényesült a századfordulón. A modernitás 19. századi formája és annak attribútumai (szabadversenyos kapitalizmus, képviselői demokrácia, politikai emancipáció) megkérdőjeleződnek, hitelességük és érvényességük elbizonytalanodik.⁶ Olyan alternatív modernitáskép szüksége jelentkezik, amely a klasszikus modernitással szemben egy másik utat, más fejlődési modellt céloz. Ennek filozófiai, ideológiai háttere lehet az az antiliberális felfogás, amely a modernitást és annak gazdasági alapját, a klasszikus ipari kapitalizmust azonosítja a liberalizmussal. A saját út meghatározása ezért antikapitalista diskurzus jegyében történik, antiliberális szellemi fedezettel.

A modernitásba vetett hit megrendülését népszerű szerzők népszerű művei is tolmácsolták a századelőn és a két háború között is. A nyugati kultúra válságát megszólaltató művek kánonszerű autenticitást jelentettek a magyar irodalomban és kultúratörténetben.⁷ A felbomló nyugati kulturális értékrend víziója ellenében új kulturális paradigma artikulálódott, amelyben a nem nyugati princípiumok, tehát a nem modernista értékek és tulajdonságok domináltak. A „Kelet népe” mint jelleg és irány autentikus etnikai (népi) vonásokkal kívánta bővíteni a liberális polgári értékrend által is formált nemzeti kultúrát, amelyben ily módon a nemzeti sajátosságok át- és újraértékelődtek és pozícionálódtak. A kultúra újrastrukturálódása egy ellentétes mozgás révén jön létre. Amíg a 19. században a nyugat-európai kultúra volt az a centrum, amelyre „vigyázó szemeket” a feltörekvő népek, nemzetek – így a magyar is – vetették, a századelő óta a centrumból a perifériára irányul a tekintet. Keletre, a nemzet keleties, hagyományozódott értékeire, amelyek egy új, keleti („turáni”) állam ideájában reprezentálódnak, s híveik ebben vélik megtalálni az új és autentikus – és autarchikus – társadalmi formációt, más esetben a nyugati és keleti kultúra szintézisében.

Az antimodernista diskurzus a liberalizmus számlájára nemcsak a modern kapitalizmus kizsákmányoló, profitorientált mechanizmusait írta, hanem azzal azonosított egy etnikumot is, a zsidóságot. A magyar zsidóság stigmatizálása, majd jogfosztása nem választható el attól a bünbakképző mechanizmustól, amely a Monarchia összeomlását és az azt követő traumatikus veszteségeket nemcsak a nemzetiségek, hanem a baloldal és a zsidóság rovására írta. Ehhez erős argumentumként szolgált a tanácsköztársaság vezető pozícióiban túlreprezentált zsidó származású kommunárok tevékenysége és „nemzetrontó” szerepe.⁸ A „faji vonásokról” szóló viták argumentációja, a fajvédő mozgalmak nyílt vagy burkolt antiszemitizmusa a 19. századi nemzeti liberalizmus gazdasági és politikai filozófiáját utasította el, az asszimilációt, a politikai emancipációt. A gyakran

diskusszív és diffúz beszédmódban érintett „zsidókérdés” persze eltérő ideológiai és politikai alapállásokat feltételez: a faji másságról szóló beszéd nem feltétlen jelentette a zsidóság megbélyegzését, a nemzetből való kizárását. Azaz a „kedélyes zsidózást” (ahogy Illyés írja a *Pusztulásban*) meg kell különböztetni a fajelméletre hagyatkozó antiszemitizmustól.

A fentiekben felvázolt társadalom- és kultúrtörténeti hatások értelmezői horizontján van helye Illyés *Ki a magyar* tanulmányának és a nemzeti sajátosságokról való gondolkodásának. A harmincas évek diskusziói, az eltérő liberális és konzervatív, illetve népi értelmezési paradigmák nem értelmezhetőek ugyanakkor néhány „nagyelbeszélés” figyelmen kívül hagyásával. Ezek a politikatörténeti, néplélektani munkák a rendszeralkotás igényével írták le a két háború közti magyar társadalom rendszerét, politikai, történeti múltját, hagyományait.

Az első Szekfű Gyula *Három nemzedék* című műve, amelyben a szerző áttekintette a magyar történelem utolsó száz évét, s azt folyamatos hanyatlásként interpretálta.⁹ A Széchenyi korától (első nemzedék) tartó történetértelmezés szerint a mélypont a harmadik nemzedék, amelynek sorsát és katasztrófáját Ady és Tisza István alakjával szimbolizálta. A *Két magyar sors a hanyatló korban* fejezetben Tisza és Ady közös sorsáról szól: „...mindketten a hanyatló kor szülöttei, s ennél fogva törekvéseikben és tetteikben mindketten alávétvék a kor beteges befolyásainak”.¹⁰ Szekfű Ady-képe pontosan beleillik abba „korképbe”, amelyet a századforduló Budapestjéről ír, annak magyartalanságairól, abba a konzervatív gondolkodásmódbba, amely „a nemzeti illúziókkal szövetkezett liberalizmus” ellen irányult. Értelmezése szerint Adyt „öntömjénező versei” zárták ki a nemzet-tudatból, ezért vált „nemzetellenessé”: „A közösségből kizárt költő pedig ment és eladá testét-lelkét az új Budapestnek.”¹¹ Budapest metonímiája ebben a kontextusban a Jászi-féle polgári radikalizmusnak, a Nyugat modernista esztéticizmusának, a zsidó mecénatúrának és a liberális világszemléletnek. Szekfű értelmezése szerint Ady és Tisza sorsában az a közös, hogy mindkettejük vesztét a liberalizmus okozta.

Szekfű interpretációjában a hanyatlás és a liberalizmus összekapcsolódik, de ugyancsak erodáló hatást tulajdonít a nemzeti hibáknak, bűnöknek, negatív tulajdonságoknak: a közönynek, az ideák, álomvilágok hajszolásának, az öntetszelgésnek. S Szekfű használta az értelmezéshez azokat a karakterizáló, szimbolizáló toposzokat is, amelyek az eltérő nemzeti mentalitást írták le: nagymagyar és kismagyar, Magyar Erény és Magyar Parlag. (Az elnevezések Németh László-i áthalálása és a karakterképzésben megbúvó történeti, etnicista szemlélet hasonlósága árulkodó. Azzal együtt is, hogy kölcsönösen bírálták egymást.)

Szekfű könyve több kiadást és több átdolgozást is megért. Az átdolgozások során nem veszett el sem a historizáló szemléletmód, sem a hanyatlás víziójának finitizmusa. Változott azonban a társadalom szerkezetéről, illetve annak újraépítéséről való gondolkodás. Amíg az 1920-as kiadás úgy szólt a parasztságról, hogy „iniciatívát ettől a néposztálytól sem várhatunk”,¹³ az 1934-es kiadásban már átértékelt szemlélet jelentkezik: „Szekfű az *Ötödik könyv* lapjain már szakított az elit spirituális rekonstrukciójának kizárólagos programjával, és magáévá tette a népi diskurzus kulcsfontosságú elemét, miszerint a társadalmi bajok fő oka a torz földbirtokszerkezet, amely rendkívül nagyszámú, lényegében mindennemű életlehetőségtől megfosztott paraszti réteget termelt ki.”¹⁴ E szemléleti módosulás megmutatkozik az új generáció, a „húszévesek nemzedékének” pozicionálásában is. Ennek példája, hogy Szekfű Németh Lászlót mint az új nemzedék szimbolikus alakját felkérte, hogy írjon a *Mi a magyar?* kötetbe. Németh László azonban nem fogadta el a felkérést, a *Kisebbségben* – amely felelt a feltett kérdésre – önállóan jelent meg.

Történeti hatásában nem mérhető Szekfű munkájához, ám mégis a két háború közti magyarságkép tematikus toposzait meghatározta Prohászka Lajos *Vándor és bujdosó* című munkája. Prohászka a tipológiát a harmincas évek elején írta, de csak 1936-ban jelent meg. A *Típuszerkesztés módjai* című fejezetben saját módszertanát – elhatárolódva Nietzsche, Gobineau, Spengler „fajbiológiai vagy fejlődéseméleti” kutatásaitól – így határozza meg: „A faji fejlődésemélet egy pusztán naturalisztikus–kauzális magyarázó elvet tesz a tipológia tengelyévé, azt kizárólagosítja, és belőle vezeti le a szellem minden irányú jellemző megnyilvánulását. Ezzel szemben a szellemtudományi tipológia a szellem összes értékekre való vonatkozásainak jelentést feltáró összefüggéséből mint egységes egészből indul ki, és ennek módszeres elemzése alapján megérteti az egyes értékekre való vonatkozás természetét.”¹⁵ Prohászka munkájának szellemtörténeti alapvetése és kultúr-morfológiai módszertana révén konstruálódtak meg azok a típusok, amelyek leírták az egyes

népek karakterét. Egy közösség – Prohászka a német nyelvi eredetű „népközösség” (Volksgemeinschaft) terminust használja – „sorstípusának” leírásához az alábbi szempontok figyelembevételét tartja elengedhetetlennek: „1. Milyen egy közösség szubjektív szellemének alapmagatartása, vagyis minő egyöntetűség állapítható meg formájának az értékek rendjére való különböző ráirányulásaiban? 2. Hogyan módosul ez a magatartás a lét egyéb formáival vívott küzdelemben? 3. Miképp befolyásolja ezt a magatartást az objektív szellem dialektikája? Vagy röviden: mi egy közösség szubjektív szellemének létezmódja, s hogyan viselkedik történeti útja közben?”¹⁶ Rövid jellemzését adja az antik kultúráknak (görög: „kifejező”, római latin: „szervező”), de ugyanígy röviden szól a spanyolokról („quijotista”), a franciákról („stilizátor”). Hosszabban ír az angolokról („telepes”). A könyv nagyobb részét a címben is megjelölt két nép tipologizálása adja: a vándor (németek) és a bújdosó (magyarok) sorstörténete.

A német szellem, a német kultúra jegyeként a befejezetlenség, a végtelenség utáni vágy, az öntörvényszerűség, az összetartás tulajdonságait emeli ki Prohászka. A németiség jövőorientált, perspektivikus: „S ez a távolba szegődő akarat bizonyos mértékig ígéret az öreg Európa számára [...]”.¹⁷ A *Vándor és bújdosó* megírása idején ez a prognózis még nem illeszthető abba a történeti kontextusba, mint amit akár a könyv megjelenésekor, s főleg a későbbi években a terjeszkedő németiség s a hitleri Lebensraum-teória egész Európára való kitérítése jelent.

A magyarság típusának megalkotásában Prohászka visszautal a nemzeti romantika önkritikus karakterológiájára, mottóként Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című munkájának egy önostorozó részletét idézi. A „bújdosó” magyar karaktere az ebben megtestesülő tragikum, finitizmus szellemiségét inkludálja, látható kontrasztban a német „vándorral”. Lackó Miklós Prohászka magyarságképét az alábbi tényezők együtthatására vezeti vissza: „Ezt a »magot« nála mindig egy lényegében intuitíve kialakított fogalom szimbolizálja: a magyarság esetében a »finitista«, a »bújdosó« fogalma, melyet a legkülönbözőbb utakon szerzett hagyományelemekből, történelmi ismeretekből, irodalmi művek (főleg az Ady-versek) kiragadott sorából, mindennapi tapasztalatokból, tehát nagyon heterogén anyagból szűr le a nemzetkarakterológus. De az így felfogott típus Prohászka szerint nem egyedül szabja meg egy népközösség történelmi útját és lehetőségeit, vagyis a »sorsát«. A nemzeti-népi »sorstípust« három tényező alakítja: az eleve adott, eredeti (persze közelebről csak a »bújdosással«, illetve annak szinonimáival jellemzett) néptulajdonságok; a történelem folyamán ezekre ható külső tényezők, a magyarság esetében a latin és főleg az ösztökélő germán szellem; s végül a közösség által létrehozott kulturális objektívációk (eszmék, intézmények) alakító hatása. Főleg a kultúra formáló ereje eredményezi azt, hogy a nemzet életében nemcsak merev determinizmus érvényesül, hanem helye van a szabadságnak is: választási lehetőségek merülnek fel, s ezek során dől el, hogy a nemzet milyenné alakítja magát. De a karakter alapjellege Prohászka szerint megváltoztathatatlan, noha sok résztulajdonsága módosulhat (és módosul is).”¹⁸ A magyarságot a keleties mentalitás vezérli, ezért is nem tud illeszkedni az európai értékrendhez, amit elsősorban az olasz és a német kulturális reprezentációk képviselnek. A Prohászka által bemutatott nemzeti karakterből ki kell emelni – különösen a történeti sors alakítása szempontjából – az „irrealitás alapélményét” mint a valóságtól való menekülést. Ennek egyik formája a „nemzeti múltba való menekülés”, az „ősök dicsőségében való sütkérezés”: „S feltűnő, hogy amint a valóság körülötte egyre jobban szűkül meg csonkul, és ezen a szűkösségen és csonkaságon át testére tör az idegen szellem, abban a mértékben növekedik benne a múltnak, a régi dicsőségnek ez az öncélú felfogása, annál jobban kiütöközik belőle az a vágy, hogy a múltban keressen felszabadulást.”¹⁹

Prohászka elemzési módszertana természetesen módon a történelemhez nyúl egyfelől. Értelmezi a „függetlenségi élmény” állandóságát, amelyet az „örökös önmaga-keresés és mégis soha önmagára találás” dichotómiájával ír le. Ugyanígy jellemzi a „hatalmaskodó hajlamot, az oligarchiát” mint „természetes életstílust”. Széchenyire hivatkozik a „visszavonás” tulajdonságát jellemezve, s mintha a 19. századi romantikus irodalom önostorozását hallanánk érvelésében: „...torzalkodó rakoncátlan, pártoskodó méhraj vagyunk: ha történetesen nem kell külső ellenséggel küzdenünk, akkor egymás ellen agyarkodunk, mintha a gyűlölködés szelleme valóban a vérünkbe volna írva”.²⁰ A modern kori „eltévedettségre” Adyt interpretálja, a bújdosás kényszeres motivációjában: „...sorvasztó a tudat, hogy nekünk semmi sem sikerül, még ott sem, ahol lehetőségeink megvannak hozzá, hogy nincs hová bekapcsolódnunk, hogy itt meddő minden »nagy gerjedés«, s ezért a magyar ugaron a csodavirágnak is parasztszályává kell lennie”.²¹

A *Vándor és bujdosó* a kötet utószavában azt a történetileg jól ismert önértékelést fogalmazza meg, miszerint a magyarság Európa, az európai kultúra védőbástyája. „Európa halott” – diagnosztizálódik az ismert kultúrpeszimizista tétel, mert népei „nem értik meg többé a közös európai eszme hivatását”. Új barbárság fenyeget – mondja a szöveg –, de nem a fegyverek, hanem az eszmék barbár pusztító ereje. Ebben a történelmi helyzetben a „kis népnek” hivatása van, ami történelmének, sorsának egyszeri megismételhetetlensége: „Ennek a permi tájnak ugyanis sajátos lelke van: itt csak mi tudunk élni, mert feltaláltuk a bujdosást. A bujdosás minden más népet megölne: ezt az életformát csak mi bírjuk ki, hozzáédződve ezer esztendő alatt.”²² A „vándor” és „bujdosó” olyan tipológiai oppozíciót ír le, amely a „Nyugat alkonyának” paradigmájában manifesztálódik. A német „fiatal nemzet”, ami „az organikus népi életstílusban gyökeredzik, de nem jut el a magas kultúráig”, a magyar „az európai kultúra »gyenge utánezatán« alapul”.²³

A magyar történelmi múlt Szekfű és Prohászka – eltérő szemlélettel és metodikával érvényesülő – historicista interpretációjához kapcsolható a Szabó Zoltán által szerkesztett *Régi magyarok*. A népi irodalomhoz sorolható öt szerző egy történelmi áttekintést ad: Illyés a nép és a nemzet eredetéről szól, Szabó Zoltán, a költő és politikus Zrínyiről (*Két pogány közt*), Féja Géza a kuruc szabadságharcról szólva a nemzeti küzdelmek történetiségét interpretálja (*Kurucok*). Ortutay Gyula a magyarok és a ruszinok sorsközösségéről mint *Rákóczi két népéről* szól, amelyek a közös ellenség, a Habsburgok ellen harcoltak. Az ötödik szerző, Erdei Ferenc a korszak hivatalos Széchenyi-kultuszával szemben a társadalmi forradalmat és a nemzetiségi emancipációt is felvállaló politikust, Kossuthot értelmezte (*Kossuth Lajos azt üzente*).²⁴ A Szekfű által leírt fiatal nemzedékhez sorolható szerzők nem a történelem metafizikájáról értekeztek, hanem a népi mozgalom gondolkodására épülő történelmi sorsfordulókról. Ezt hivatott megalapozni Illyés tanulmánya, amely a nép és a nemzet eredetét beszéli el. Az elbeszélés nyelve a történetmondóé, aki időnként mesél, máskor bölcselkedik. De ez is lehetett a célja a nem szakmaiságra, tudományos történetiségre törekvő írásnak.

A finnugor nyelvrokonság „bizonyítékaival” indul a történet, felidézve az *Oroszországot* (1934) is, az ott részletesen leírt estét a szovjet életbe már beilleszkedett, de ősi kultúrájukat ápoló mordvinokkal, cseremiszekkel. A népszerűsítő szándékot jól mutatják a lexikális, grammatikai hasonlóságokra rácsodálkozó, mesterséges mondatok a finn és magyar szókészlet összefüggéseiről. S ugyanez érzékelhető a bizonyításokban, az olyan kijelentésekben, mint ami a „Kínából kiszakadt” nép műveltségét állítja: „Legtöbbet apánktól, ettől a Kína felől jött rokonságú néptől tanultunk. Nemcsak bátor, hanem az akkori időkhöz képest rendkívül művelt is lehetett ez a nép, hisz a föld legműveltebb sarka akkor Kína volt, és a jó harcos először épp ellenségei fogásait sajátítja el.”²⁵ Illyés a származást, a nyelvi rokonságot a nyelvészet eszközeivel „bizonyítja”, a finnugor és az ótörök nyelvi szókészlet átvételeit ismertetve. Az általa hangsúlyosan kezelt finnugor rokonság megfelel a keletről jöttésg eszményének, de szembemegy az altaji, turáni rokonság ugyancsak keletiességre épülő származásánál. „Árpád Attila ivadéka” – mondja ki a hun–magyar rokonságot ismertető fejezetcím. A „néphagyomány” – pontosabban az ókori és középkori történeti, irodalmi források – által megörökített rokonságról mondtak a történelmi kontinuitás ideája inspirálja, másrészt a „nagy néphez” tartozás vágya. Így mondhatja a szöveg, hogy „Árpád valószínűleg közvetlenül Attila családjából származik”, s ezért hivatkozik a „magyar krónikákra”, akik szerint Attila örökségének visszaszerzését a „Gyula nemzetségből való Kurt fejedelem” megpróbálja a Bizánccal kötött egyezség keretében.

A nép országot, az ország nemzetet terem címmel kezdődő fejezet zárja le a honfoglalással nyugatra vándorolt magyarok történetét. Ahogy a történetmondás ismert toposzai képezték korábban a magyarok származását, vándorlásait leíró részek vázát és hangsúlyait, ugyanígy toposzokra épül a letelepedett, államalkotó magyarság értelmezése. „Árpád népe egyszerre volt katona és kolonizátor, gyarmatosító” – magyarázza ez a nemzetkarakterológiai kettős vonással operáló értelmezés a magyarok sikeres honfoglalását, a Kárpát-medence meghódítását. S ugyanígy egy karakter, a „befogadó” nép hivatott jellemezni a legyőzöttek, a meghódítottak asszimilációját: „A hun rokonságba tartozó népeknek nemcsak a bátorság és a szervezés nagy erényük. Hanem a legyőzött népek iránti türelem is. Sem a hunok, sem az avarok, de még a későbbi törökök sem szóltak bele a meghódított nép szokásaiba, vallásába vagy mesterségébe. Ezt tették Árpád vitézei is. Nem űzték el a legyőzötteket, kedvük ellenére beolvasztani sem akarták őket. Épp azért olvadtak azok be, saját kedvükből.”²⁶

Illyés egy rövid ismertetés után, amely felsorolja az Európában található népek külsődleges jegyeit, a magyarság etnikai megoszlását részletezi: „Eszert minden száz magyar közül huszonöt

tehát ilyen turánias jellegű. Minden további hús arra a finnugoros kelet-balti fajtára emlékeztet, amelynek a hajdani erdőlakók is lehettek. Ismét újabb hús – különösen a nagykunok és jászok közt – dinári vonásokat mutat. Tizenöt a keleti vagy alpi fajta jegyeit hordozza. Mongol arcú minden száz magyar közt már csak öt akad. Ugyanennyi az örmény külsejű taurid is. A legkevesebb – elég különösen – a németes, teuto-nordikus jelleg, ilyen minden száz magyar között csak négy van. Ez azért érdekes, mert hisz németekkel éltünk legközelebb szomszédságban. Olaszos, földközi fajta minden kétszáz magyar közt jó, ha egy előfordul.²⁷ A számadatok Bartucz Lajosnak a *Mi a magyarban* is közölt antropológiai munkájára támaszkodnak, amely ugyanebben a sorrendben, csaknem ugyanezen százalékos adatokkal mutatja be a „rasszelemeket”²⁸. Illyés a „fajta belülről” rövid leírásában is a tudomány interpretációjára vállalkozik: „Ezek a tulajdonságok az évszázadokon való együttélés, a közös élet-körülmények és környezet hatása alatt fejlődnek.”²⁹ A milieu-elmélet hatása Prohászka és Bartucz munkájában is fellelhető. Illyés támaszkodik a néprajztudomány eredményeire is, amikor etnográfiai példákat hoz az ősi kultúra maradványaira, továbbélésére. A szövegben ismertetett vasorrú bába „rejtélyét” Solymossy Sándor³⁰ fejtette meg. „Minden nemzetnek vannak ilyen jellegzetes vonásai, szokásai, melyeket sohasem feled. Nyilván még az őskorban, a népek gyermekkorában tanulták meg. E szokások hasonlósága tán még a nyelvi emlékeknél is többet elárul egy-egy nép származásáról és rokonságáról. De megvilágítják a népek lelkületének mélyebb rétegeit is. Mindenki ismeri például a kacsalábon forgó kastélyról szóló mesét. De melyik mesemondó gondolná, hogy a titokzatos kacsaláb az ősmagyarok sátorának dúcát jelenti, amelyet a rokon osztjások ma is úgy faragnak, hogy a dúc felül vadkacsát, lejjebb pedig hosszúra nyújtott kacsalábat ábrázol. És mivel eleink az égboltot sátornak képelték, s a csillagokat lyukaknak rajta, a kacsalábon forgó vár az ősi magyar hitvilág tündéreinek honát idézi. És a vasorrú bába! A pogány magyarok az egyik bálvány orrát csinálhatták jó tartós vasból, hogy le ne törjön, amikor a húsáldozatot a szájához tették. A vogulok ma is így csinálják. Meséiben, babonáiban, szokásaiban így őrzi a nép szellemének eredetét.”³¹

A rasszjegyek számbavétele, az etnológiai, etnográfiai, történeti ismérvek a magyarság genealógiájának leírására szolgáltak, amely megalapozza a „lelkiség”, a magyar jellem értelmezését. Ez a nemzetkarakterológiák célja is, hogy a külsődleges testi, alkati vonásokból a szociokulturális körülményekre és az abból explicit kivonható nemzeti tulajdonságokra következtessenek. Illyés a magyarság lelki tulajdonságai közül a legfontosabbnak, a „legnagyobb örökségnek” a szabadságszeretetet tartja: „Ha megvizsgáljuk a magyar lelki tulajdonságait, valamennyi alján a szabadság szeretetét leljük. Ezt találjuk nemcsak erényeiben, hanem fogyatékságaiban is. Ezért konok, hallgatag, elhúzódozó, sőt egyenetlenkedő. Ezért bizalmatlan. A függetlenség, a különállás a legnagyobb kincse. Aki a szabadságot szereti, az becsüli és szereti más szabadságát is. A magyarság már a honfoglalás korában ilyen türelmesen és testvériesen volt szabadságszerető. A szabad, veszélyes pusztákon szokott még hozzá? Ezer nagy és apró szokásban nyilvánul meg ez is. Megnyilvánul ott is, ahol legkönnyebben lehet egyik ember zsarnoka a másíknak: a szerelemben, a házasságban. Sok ősi szavunk van, amelyre büszkék lehetünk, de legnagyobb büszkeséggel a *feleség* szót mutathatjuk fel a világnak. Azt hirdeti ez a szó, hogy már abban az időben, midőn a világ legtöbb népénél az asszony még rabja vagy szolgálója vagy ágyasa volt csak a férfinak, a magyar férfi mellett örömben, bajban, de jogban is feles társként állt.”³² Az itt kifejtett szabadságértelmezésben fellelhetjük az illyési életműben sokféle formában – kronológiailag a legközelebbi példában, a *Pusztulásban* – megjelenő gondolatot, amely a szabadságot mint a népek közös jussát értelmezi, s amelyből egy nép sem kívánhat többet magának, mint amennyi a többieknek jut. Ez a történelemre kivetített és az egyéni léthez (szerelem, házasság) is kapcsolható argumentum a magyarság alaptulajdonságának az egyenlőséget (lásd a *feleség* szó értelmezései) és a szabadságvágyat tekinti. Ez a korai „nyugatosság”, azaz a nyugat-európai szellemiség, a szabadság–egyenlőség–testvériség aufklérista és ugyanakkor revolucionista ideájának rávetítése a sztyeppék magyarságára azt a logikai kauzalitásra épülő eljárást szolgálja, hogy indokolja az Európába való beilleszkedés vágyát és az integrálódást.

A *Ki a magyar* történetileg, etnográfiaileg is körbejárta a munka címében feltett – (bár kérdőjel nélkül hagyott) – kérdést, s válaszolt is rá. A szöveg néhány részletében ugyanakkor direkter formában is megjön a válasz. Ilyennek tekinthető a Petőfi származása kapcsán kifejtett gondolat. Talán itt – s az első bécsi döntés (1938), a Felvidék visszacsatolása után – fontos körülmény lehetett, hogy épp a nem magyar (szlovák) eredet kapcsán fogalmazódik meg az állítás, amely nem a vérségi leszármazást, hanem a kulturális hovatartozást tekinti meghatározónak. (Az érvelés korábbi vál-

tozata a *Petőfiben* [1936] is olvasható.) Ez a szövegrész a *Magyarokban* is megjelent *Szellemi fajkutatás* cikkből származik, amit ideillesztett tematikus rokonsága révén Illyés. A *Szellemi fajkutatás* – mint a szerző mondja – francia olvasókra számított, érthető hát önnönmaga frankomán jellemzése. Amint az is belátható, hogy a cikk erős németellenessége ebbe az értelmezői horizontba pontosan beleillik. A germán kultúra hatását, asszimiláló erejét is tagadja: „E sorokat olyan ember írja, aki látásmódjának, de még talán temperamentumának kialakulását is a magyar szellemiség jellemalkító ereje után a franciáénak köszönheti. Ahogy testi életét az apától és anyától: szellemiségét e két szellem, a francia és magyar párosodásából kapta. Merészség részéről, ha szellemi szüleit is úgy szeretné elképzelni, mint akiket már a sors rendelt egymáshoz, s akik össze is illenek?”³³ Nem a „kuruc karakter” vagy a lázadó típus – mint Szekfű tipológiája mondja – utasította el a Habsburgok elnémetesítő nyelvi, kulturális törekvéseit, hanem az alapvető németellenesség. Jól látszik ez az alábbi okfejtésekből, különösen ha egymásra vetül a német és a francia kulturális hatásokhoz való viszonyulás, illetve adaptációs igény: „Volt idő, évtizedek voltak, amidőn a Habsburgok germanizáló törekvése úgy látszik, hogy célt ér, s a germánság politikailag meg tudja szállni a török-tatár betörések elleni küzdelemben elgyöngült országot; ezek a magyarság történelmének legszomorúbb korszakai. A politikai uralom következményeképp a közigazgatás, az oktatás, sőt az egzakt tudományok is mutatnak némi germán hatást. A *szellem* azonban, a magyarságnak nevezhető lélek mindig konokan ellenáll. Egy jöttányit sem vesz át a germánság sajátos és oly értékes szellemiségéből, vagy ha átmenetileg valamit belőle átvesz is, rövidesen türelmetlenül, meglepően heves ellenhatások közben adja ki azt magából. Ez a furcsa ellenállás már önmagában figyelemre méltó lehet; fokozza az a tény, hogy a magyarság egyáltalában nem merev az idegen hatásokkal szemben. A germánság nyugati határain túl eső területek hatásait készségesen fogadja magába, a történelem régebbi korszakaiban és a közelmúltban is. [...] Azokat a nyugat-európai áramlatokat, melyek a német szellemiség keretében születtek vagy érlelődtek, a magyarság egykettőre átformálja, jellegzetesen magyarrá teszi. Ezek a megmagyarosított új formációk inkább hasonlítanak a nyugaton, Franciaországban kapott képünkhöz, mint akár a német eredetihez. Vannak nyugat-európai áramlatok, melyek német közvetítéssel s rendszerint már jól átgermanizálva érkeznek a magyarsághoz. Ezek a magyarosodás folyamán egykettőre elvesztik a fölvetett német vonásokat, és eredeti alakjukhoz hasonulnak vissza.”³⁴ A németellenesség a népi mozgalom politikai beállítódása³⁵ volt a hivatalos politika németorientációjával szemben, bár egyes képviselőit illetően ez eltérő módon jelentkezett. Ilylyést frankomán elkötelezettsége a népi táboron belül is megkülönbözteti, hisz a politikai gondolkodásban Franciaország volt a trianoni döntés felelőse, s mint ilyen, bűnbak.

A *Szellemi fajkutatás* tehát a politikai nemzet jellemzését adja meg – kiegészítve így az etnikai s részben kulturálisan megalapozott nemzetképet. A *Ki a magyar* nem tartalmazza a *Magyarokban* közzétett utolsó írást. A Nyugatban megjelent naplófeljegyzés logikus zárlata volt annak a kötetnek is, hisz a mi a magyar kérdését taglalták egyes részei. Mivel a cikk több helyütt érinti a nemzetkarakterológia kérdését, illetve alkalmazza a tipológiát, Illyés nemzetkarakterológiai nézetét értelmezve szólnunk kell röviden erről az írásról is.

A népi mozgalom törekvése a politikai nemzet megreformálására nem a politika eszközeivel történik. Az alapvető célkitűzés, a parasztság felemelése a nemzet gazdaság erőterébe, azaz a földbirtokszerkezet megreformálása után az élhető paraszti birtokszerkezet létrehozása folyamatos követelés, de nem járt sikerrel. A kulturális erőter megreformálása, azaz az autentikus paraszti kultúra beemelése a nemzeti kultúrába úgyszintén kevés eredményt hozott, alapvetően a népi–urbánus szembenállás miatt. A kulturális erőteret meg kellett/lehetett volna osztani az általa idegennek érzett/tartott német, zsidó eredetű és szellemiségű kultúrával, ez azonban a harmincas évek végéig kevés eredményt hozott, mert a másik fél ezt a törekvést nem megosztásként, hanem megszállásként értelmezte. Olykor joggal, amint az a zsidótörvények révén utólag igazolódni látszott. A *Ki a magyar* historikus, de népszerűsítő narrációja és a *Magyarok* utolsó fejezetének szisztematikusan megrajzolt nemzeti tipológiája is arra fókuszál, hogy a nemzeti lélek, a nemzeti szellem értelmezését vagy újraértelmezését hozzáigazítsa az elérni kívánt politikai nemzet koncepciójához.

A *Ki a magyar* kultúraértelmezésében is fontos szerepet kapott a nyelv, és nem csak a nyelvrokonság bizonyítására. A *Magyarok* utolsó fejezetében nyelv és jellem szoros összefüggése jelenik meg egy sajátos karakterológia értelmezésében. A „zárkózott és szemérmes nép”, a „férfi nép” olyan karakter hordozója, amelyben a férfiaság – most – nem a harciassággal, az erővel, az agresszióval lesz egyen-

ló. A férfiasság itt a szemérem, a kulturális finomság, az elegáns tartózkodás, visszafogottság metonimikus karaktertípusa: „Nyelve férfias, nem az alkudozás, a meggyőzés, a latolgatás nyelve, hanem a kijelentésé, az ítéleté, az akaraté. Tagoló nyelv, minden szót erősen megnyom. Idegenek első hallásra vezényszó-nyelvnék érzik. Nem az. Nem parancsolót és engedelmességre váró csoportot idéz, hanem szabad pusztaságot, rajta két férfit nagy távolságra egymástól, akiknek minden betűt tisztán kell kiejteniök, hogy megértsék egymást; minden szó külön felröppentése után meg kell várniok, amíg az legyőzi a természet ellenállását, a fák és habok szószátyárkodását. A magányt idézi már az ősidők kezdetén! S a tiltakozást a magány ellen. Akik ezt kialakították, csak eleve megrágott, kész gondolatot közöltek, aztán elhallgattak: minden szónak külön hitele van. Minden gondolat mögött való élmény, ha nem fájdalom. A *gondolat* szót a gondból bővítette ez a nyelv.

A szolgaságnak konokan ellenálló, egyenlőségi nyelv még ma sem akarja elfogadni a társadalmi és születési különbséget. A hódolat szavai egytől egyig jövevények. Ő szemtől szembe szól. A vezérnek nem mögéje áll, hanem melléje. A magázás mindössze három-négy száz éves benne, és még ma is csikorog, alig használható, némely formája sértésszámba megy. Maga, ön, kegyed? – az ember kínosan dadog, ha nőket kell magázva megszólítania, érzi az ősi szabályt, hogy vagy tegeződés, vagy némaság. Még nehéz hazudni is e nyelven. Ilyenkor megfagy.”³⁶ A nyelv visszatükrözi a jellemet, hisz az is férfias: „Zárkózott és szemérmes nép, a sokat szenvedett gyermekek módjára. Nők tudják, hogy az igazi férfiasságot melléktüneteiről lehet legjobban megállapítani; gyermekessége e népnek férfiassága mellett szól. Összességében – mint minden igazi férfiegyüttes – gyermekien hevülékeny, szertelen, légvárat építő, hiszékeny, sőt könnyelmű; külön-külön férfias. Melyik vonás a jellemzőbb rá? Érthetetlen szenvedései konokságra hajlamosították, konoksága magányosságra – tehát utóbbi vonása a jellemzőbb. Férfiassága olyan, amilyennek a férfiasságot a gyermekek elképzelik, bosszúból vagy rajongásból megfogadják s nagynéha felnőtt korukban meg is tartják. Könnyelműsége az, hogy életét is könnyen odadobja; hiszékenysége, hogy ezt sokszor érdemesnek hiszi. Ilyen volt már látható útja elején, feltűnése pillanatában a Kárpátok hágóin, tehát már akkor felnőtt, kész nemzet volt, minden tulajdonsága ezt mutatja. Ekkori tulajdonságaiból sok máig változatlanul megmaradt. Elárulja magát az első szóval.”³⁷ A társadalmi és jellemviszonyok összefüggésében és ok-okozati konstellációjában sajátos értelmet kap a nyelv mellérendelő jellege. A társadalmi és születési különbséget el nem fogadó nyelv tézise a Karácsony Sándor által a „mellérendelés és tekintélyelv” gondolatkörben formálódott meg. „A magyar észjárás mellérendelő, a nyugat-európai alárendelő” – fogalmazza meg Karácsony Sándor *A magyar észjárás* második kiadásához (1939) írt előszavában.³⁸ A „nyugat-európai indogermán rendszer” nyelvi-strukturális grammatikai különbsége a „társadalmi aktus”, azaz a társadalmi lét rendszerének szociális, kulturális és viselkedésmintáin is eltérő sajátosságokat mutat. A mellérendelő „társadalmi aktust” önmaga relációjában lehet megérteni, miszerint egyik dolog nem a másik ellenében határozódik meg, hanem önmaga entitátságában. Az 1922-ben írott *Magyar lélek* című tanulmányában Karácsony Sándor arra a következtetésre jut, hogy a magyar lélek azért nehezen leírható – csak dichotom párba foglalt állításokkal –, mert csak egyetlen magyar dolog van: a nyelv. „Van mégis három sértetlenül átmentett nyelvi elemünk, amelyre jó lélekkel rámondhatjuk, hogy annyi idegen hatásnak kitéve és oly sok változás ellenére magyar maradt. Ez a három nyelvi adottságunk: 1. a magyar kiejtés alapja, az ún. artikulációs bázis, 2. a magyar grammatika alapelve, a parataxis, magyar nevén mellérendelés és 3. a magyar szavak jelentésének, tehát nyelvünk jelrendszerének alapvető sajátossága: a szemléletesség.”³⁹ Illyés későbbi, a magyar nyelvről írott tanulmányaiban⁴⁰ is megőrződött a nyelvi szemléletesség különösségéről vallott felfogás, mind a társas viszonyokat visszatükröző mellérendeltség, mind a magyar nyelv kitüntetett sajátosságaként.

„Költői nép” – mondja a magyarságról egy helyütt a *Magyarok*. Illyés – ahogy a *Ki a magyarban* is jó párszor – eltér a tudományra vagy tudományos gondolkodásra hagyatkozó, közösség- és nyelv-értelmezéstől. Az esszéíró veszi át a szót abban a részben, ahol a nép-költészet kapcsolat jelenik meg. Ez a karakterrajz persze ugyanolyan megalapozottságú, költői teremtmény, mint a karakterológia sok más termése: „Költői nép, hadd írjam le tizedszer is. Külföldi megfigyelői jegyezték fel róla, hogy valahányszor magát ünnepli vagy gyászolja, szavalat kell neki, a vers hallgatása közben érez valami időfelettit, úgy emelkedik fel sorsához. Talán csak a vers ritmusán át, az értelem másodlagos. Különben a prózai szónoklatok sem egyebek idejükmulta verseknél: meggyőző erejük, gyűjtő hevük azoknak is egyes-egyedül formai ütemükben van, ha van. A nép csak azt az eredményt,

azt az érvet fogadja el, amit versben is szájába rágtak. Ez igaz; magatartásának sajátos nemzeti szabályai nem paragrafusokba vannak foglalva, hanem rímekbe. E téren különben konok nyelve is meglepő engedékenységet mutat: az egyetlen, amelyen pozíciós klasszikus verset lehet írni; épp úgy lehet nyugat-európai is. A versen át mindenki megközelítheti e népet. De hallgatni a versre is csak száz év múlva hallgat, akkor ismeri be – szintén versben –, hogy hibát követett el, amikor nem fogadott szót. Mert együttesen, egységesen nehezen hallgat a szóra. S mivel nemzeti jellege a természetben való remek tájékozódás: csoportban nem szeret járni, s így minden tagját külön-külön kell meggyőznie annak is, aki új utat a tettek vagy az eszmék mezején lel.⁴¹

A két háború közti magyar irodalmi és szellemi életben sokféle karakterrajz született a magyarságról. Ide tartozik a *Ki a magyar* illyési kísérlete is. A szöveg nem tesz különbséget a népi és magas kultúra között, s magyar sorsról, szellemről, néplélekről, nyelvről beszél egyfajta ethohomogenitás jegyében. A *Ki a magyar* kérdésre azért is csak nyelvre, kultúrára, szokásokra utaló etimológizáló, historizáló válaszokat lehetett adni, mert – mint Illyés is írja – a magyarság etnikailag kevert eredetű nép.⁴²

JEGYZETEK

¹ TRENCSENYI Balázs, *A nép lelke. Nemzet-karakterológiai viták Kelet-Európában*, Argumentum, 2011, 415.

² *Mi a magyar?*, szerk. SZEKFŰ Gyula, Magyar Szemle Társaság, 1939, 9.

³ *Uo.*, 19. A kötet a történelem- és irodalomtudomány, az irodalom, a nyelvészet, a művészetek, a néprajz neves képviselőit szólaltatta meg. A szerzők: SzeKFű Gyula, Farkas Gyula, Eckhard Sándor, Kerecsényi Dezső, Keresztury Dezső, Gerevich Tibor, Zolnai Béla, Zsirai Miklós, Babits Mihály, Kodály Zoltán, Viski Károly és Ravasz László püspök.

⁴ A kérdésről: ROMSICS Ignác, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Mi a magyar?*, záríCON-HÁZ BT, 2005; MISKOLCZY Ambrus, *Szellem és nemzet*, Napvilág, 2001, 68–102.

⁵ Ennek áttekintése: *Nemzetkarakterológiák*, szerk. HUNYADY György, Osiris, 2001.

⁶ Kovács Gábor, *Két part között mindörökké*, Liget Műhely Alapítvány, 2018, 191–210.

⁷ Spengler, Ortega y Gasset, Huizinga, Julien Benda úgyszólván „kötelező irodalmat” jelentettek Németh Lászlónak, Babitsnak. Le Bon tömeglélektana Illyésre hatott. Karl Kraus a polgári civilizáció összeomlását prognosztizáló munkája (*Az emberiség végnapjai*) ugyancsak hatással volt.

⁸ Vö. GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon*, Osiris, 2001, 110–123.

⁹ SzeKFű munkájának hatalmas irodalma van. Az irodalmat is ismerteti: ROMSICS Ignác, *A „katasztrófa okai”*, Korunk, 2007. július. (Sajnos az internetes változat nem tünteti fel az oldalszámokat, így azokra nem tudunk hivatkozni.)

¹⁰ SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék*, Állami Könyvterjesztők, 1989, 363.

¹¹ *Uo.*, 368.

¹² ROMSICS, *i. m.*

¹³ „Iniciatívát tehát ettől a néposztálytól sem várhatunk: a magyar paraszt hazáját vérrel és a béke kézi munkájával, de nem gondolatlanul és akarattal szolgálja, még mindig magával tehetetlen óriásgyermek, készen, befogadni mindent, mi egészséges önzésével ellentétben nincsen.” SZEKFŰ, *i. m.*, 327.

¹⁴ TRENCSENYI, *i. m.*, 369.

¹⁵ PROHÁSZKA Lajos, *Vándor és bujdosó*, Dambia, 1941 (2. kiadás), 32.

¹⁶ *Uo.*, 34.

¹⁷ *Uo.*, 117.

¹⁸ LACKÓ Miklós, *Egy nemes konzervatív. A kultúrfilozófus Prohászka*, Történelmi Szemle, 1998/3–4.

¹⁹ PROHÁSZKA, *i. m.*, 135.

²⁰ *Uo.*, 144.

²¹ *Uo.*, 168.

²² *Uo.*, 234.

²³ TRENCSENYI, *i. m.*, 398–399.

²⁴ *Uo.*, 424–429.

²⁵ ILLYÉS Gyula, *Ki a magyar*, 1939. Az általunk idézett, az eredeti kiadást követő kötet: Magvető, 1982, előszó, jegyzetek SZIGETHY Gábor, 18.

²⁶ *Uo.*, 25.

²⁷ *Uo.*, 29.

²⁸ BARTUCZ Lajos, *A magyar ember = Mi a magyar?*, *i. m.*, 183.

²⁹ ILLYÉS, *i. m.*, 32.

³⁰ SOLYMOSY Sándor, *A vasorrú bába és mitikus rokonai*, Ethnographia, 1927, 217–235.

³¹ ILLYÉS, *i. m.*, 37.

³² *Uo.*, 39.

³³ *Uo.*, 58.

³⁴ *Uo.*, 59–62.

³⁵ Vö. LACKÓ Miklós, *Nemzeti kérdés, nemzettudat a két világháború között*, Jelenkor, 1986/7–8, 721.

³⁶ ILLYÉS Gyula, *Magyarok II.*, Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt., 451.

³⁷ *Uo.*, 451.

³⁸ KARÁCSONY Sándor, *A magyar észjárás*, Magvető, 1985, 17.

³⁹ *Uo.*, 43.

⁴⁰ ILLYÉS Gyula, *A törzs szavai. Írások az anyanyelvről*, Nap, 2002. Lásd még: GÖRÖMBEI András, *Illyés Gyula és a magyar nyelv*, Tiszatáj, 1975/9, 22–28.

⁴¹ ILLYÉS, *Magyarok, i. m.*, 457.

⁴² Illyés a *Ki a magyar* szándékáról és írásának forrásairól a kötetvégi jegyzetben szól: „E kis tanulmányban a magyarság származásának bonyolult, sok helyt ellentmondó kérdését próbáltam bemutatni röviden s közvetlenül, mintha falumbéli ismerőseimnek beszéltem volna. Vagyis szigorúan tárgyilagos voltam, s amennyire a terjedelem megengedte, a részletezéstől sem riadtam el, komolyan népszerűsítettem. Felfogásomat, egyéni véleményemet a tudomány legújabb eredményeivel ellenőriztem, nagyrészt a következő idevágó művek alapján: Zsirai Miklós: *Finnugor rokonságunk*, Bartucz Lajos: *A magyar ember*, Hóman Bálint: *Történetírás és forráskritika*, Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Kodály Zoltán: *A magyar népzene*, Szabolcsi Bence: *Egyetemes művelődéstörténet és az ötfokú hangjegyek*.”

